

Balogné Tóth Katalin

## „Vissza a zsidósághoz!”

*A Páva utcai zsinagóga mint a Pesti Izraelita Hitközség „vallási konzervativizmusának” szimbóluma és terepe a két háború között*

Az 1920-as évektől a magyar neológ zsidóság 19. századból „átmentett” integrációs törekvéseinek kudarcát egyre több jel támasztotta alá.<sup>1</sup> A Pesti Izraelita Hitközséget (PIH) kihívás elé állította, hogy az antiszemitizmussal átítatott közhangulatban „minél szorosabb kapcsolatot teremtsen a hitközségi tagok és a hitközség között”, így létrehozva egy „hitközségen alapuló nagy, erős, egységes zsidó társadalmat”.<sup>2</sup>

Jelen tanulmány célja egyrészt az, hogy tematizálja a *Vissza a zsidósághoz!*<sup>3</sup> jelszavával létrejövő (szándéka szerint decentralizációs-konzervatív fordulatot hozó) reformkísérletet, mely a politikai és társadalmi változásokra adott hitközségi válaszreakcióként született meg. Másrészt pedig az, hogy megvizsgálja a reform lecsapódását, recepcióját a IX. kerületi zsinagógakörzetben, amelynek központja a kezdetektől napjainkig az 1924-ben felavatott Páva utcai zsinagóga.

<sup>1</sup> A háború elhúzódása és a politikai manipulációk bűnbakképzési mechanizmusokat generáltak a liberális konzervatív elvekből kiábrándult társadalmi csoportok és a radikalizálódott középosztály körében. A zsidóságot kollektíve érték a vádak, hogy nem számarányának megfelelően vett részt a háborúban, hogy az izraelita vallás a „hadseregszállítók felekezete”, és – különösen ezt hangsúlyozva –, hogy a háború eszkalálódása a fegyvergyáros üzletemberek gazdagodását segíti elő. A Galíciából érkező, többségében kaftánt és pajeszt viselő zsidó menekültek beözönlése szintén fokozta az antiszemita támadásokat. Bihari 2008: 187–222; Erényi 1994: 14; Fejtő 2000: 167–169; Gyurgyák 2001: 92–98; Pók 2010: 159–171; Ungváry 2016: 93–97.

<sup>2</sup> *Egyenlőség* 1920. január 31. 6.

<sup>3</sup> A judaizmus megtartó erejének és az ahhoz való visszatérésnek a motívuma a PIH által megvetett cionizmus legnagyobb alakjának, Herzl Tivadarnak gondolatvilágában is szerepet kapott, amennyiben ő úgy vélte, hogy a különböző nemzeti nyelveket beszélő zsidóság „történeti összetartozandóságát csak ősei vallásában ismerheti fel”. Herzl 2015: 127.

## A DECENTRALIZÁCIÓS-KONZERVATÍV HITKÖZSÉGPOLITIKAI REFORM MEGHIRDETÉSE ÉS ANNAK TÖRTÉNETI KONTEXTUSA (1920-AS ÉVEK)<sup>4</sup>

Az I. világháború és a nyomában járó forradalmak szította antiszemitizmus kivándorlási hullámot és „kiterési epidémiát”<sup>5</sup> indított el. Erre, valamint a zsidóságtól és a zsinagógától való elfordulás okozta válságra – ami az asszimiláció térnyerésével már a 19. század utolsó évtizedeiben is legfőbb aggodalma volt a felekezeti élet aktív szereplőinek – reagálva „a hitközség hivatalos politikája a világháborút követő nehéz években a vallásos élet fellendítése, az ahhoz szükséges pénzalapok és intézmények megszilárdítására irányult”.<sup>6</sup> Ez az új, „dacosan és törhetetlenül magyar, de konzervatív módon zsidó” program az akkor még alelnöki pozíciót betöltő, végzettségét tekintve közgazdász Léderer Sándor nevéhez fűződött. Ő megnyerte a programjának a Szabolcsi Lajos által főszerkesztőként irányított *Egyenlőséget*, a neológ zsidó sajtó legolvasottabb orgánumát.

Azt követően, hogy 1920 júliusában Horthy kinevezte miniszterelnökét, Teleki Pált, Haller István miniszter benyújtotta a *numerus clausus*ról szóló törvényjavaslatot, s 1920 szeptemberében „a magyar törvénytárba egy új törvény került: 1920:XV. tc. A magyar zsidóságra egy új feladat hárult: mégis, mindezek dacára taníttatni az ifjúságot.”<sup>7</sup> Körülbelül egy hónappal a *numerus clausus* beterjesztését követően a PIH szócsovének vezércikke arra biztatta a magyar zsidóságot, hogy nézzen szembe minden megbélyegzéssel és álljon ellent azoknak: „nem húzzuk fejünket ijedősen a vállaink közé, nem érzünk lúdbőrzést a hátunkon, nem okoz keserűséget az ínyünkben, ha kertelés nélkül, őszintén és férfiasan mondódik ki bárhol e szó: zsidó. Büszkén vállaljuk, a benne rejlő kiejtésbeli, mimikával kísért, fogak sövénye közt szétmorzsolgt gúnyt nem vesszük tudomásul.”<sup>8</sup> Az új, kibontakozó hitközségpolitikában tehát kulcsszóként jelent meg az öntudatosság, a büszkeség és a bátorság (melyek az *Egyenlőség*nek már 1882-es megalakulásakor hívószavai, motívumai voltak). Ezek abból a tényszerű, ugyanakkor apologetikus érvelésből táplálkoztak, hogy az egyenjogúság elnyerése által a hazai zsidóság oroszlánrészt vállalt a Monarchia gazdasági-kulturális felvirágoztatásában, illetve,

<sup>4</sup> A „decentralizáció”, a vallási élet mélyítésének gondolata már korábban is jelen volt a Pesti Izraelita Hitközség világi vezetésében (például Weinmann Fülöp programja által), ugyanakkor a rabbiság körében is egyre erősebbnek bizonyultak ezek a hangok. Egy, a ferencvárosi zsinagógaépítést szorgalmazó „zsidó pap” 1906-os írása szerint nélkülözhetetlen, hogy minél több „templom” épüljön, hiszen a „templom” az egyetlen hely, amely képes életben tartani a vallási értékeket, amelyek a 20. század elején egyre kevésbé vannak jelen az otthonokban: „amikor a modern élet átka oly súlyosan nehezdednek reánk, hogy a zsidó családok nagyrészt kivetkőztetik a régi szentségből, hogy nem vonul be oda szombat és ünnep, nem uralkodik ott zsidó háztartás, úgy, hogy nem leng ott zsidó szellem, akkor minden eszköz, mely a vallás és vallásosság megszilárdítására alkalmas, sokszoros fontossággal bír az ilyen környezetben. Ily körülmények között tehát a templom igazi menedékháza a zsidóságnak [...]” *Egyenlőség* 1906. december 2. 5.

<sup>5</sup> Szabolcsi 1993: 292.

<sup>6</sup> Toronyi 1999: 33.

<sup>7</sup> Szabolcsi 1993: 313–314.

<sup>8</sup> *Egyenlőség* 1920. július 31. 1.

hogy az I. világháborúban a magyar zsidók küzdöttek hazájukért, Magyarországéért.

A neológia belügyeiben fontos változást hozott, amikor a fenyegető légkörben a Pesti Izraelita Hitközség új elnökséget választott. Az addig al-elnökként működő Léderer Sándor immár elnökként láthatott hozzá megvalósítani „régí vágyát, a vallás-kulturális reformként emlegetett programot”.<sup>9</sup> A PIH elnökeként 1921-ben Léderer Sándor hivatalo-

san is meghirdette a *Vissza a zsidósághoz!* mozgalmat, mivel fenntartotta azon álláspontját, hogy az antiszemita hangokra a zsidó közösségnek erős, öntudatos identitás felmutatásával kell felelnie: „a haladó zsidóság, mindenekelőtt a közel kétszázézes tagsággal rendelkező Pesti Izraelita Hitközség vezetői a vallási hagyományokhoz való visszatérés szükségességének retorikai kinyilvánítása mellett a fővárosban látványos konzervatív fordulat előmozdítására tettek kísérletet.”<sup>10</sup>

Ez a vallási-kulturális reform több más elem mellett a későbbiekben egy templomépítő programot is jelentett. Toronyi Zsuzsanna kutatásai szerint „1920-ban Pesten 23 állandó zsinagóga és 60 pótimaház működött. [...] Mindez azonban kevés volt, s különösen ha figyelembe vesszük, hogy a Józsefvárosban és Ferencvárosban nem volt a neológ igényeknek megfelelő, reprezentatív nagy templom.”<sup>11</sup> Léderer álláspontja az volt, hogy „csakis a hithűség, a vallásosság ápolása és mélyítése biztosítja egzisztenciánkat. Ezért kell oly nagy súlyt helyezni az istentiszteletek mélységére és méltóságára, a kaszuszra<sup>12</sup> és hitoktatásra és ezért fogunk most egyszerre három új templomot építeni [...]”.<sup>13</sup> A program keretében felépültek olyan, a tradicionális zsinagógaépítészethez – amelyek legfőbb eleme a Tóra-olvasó emelvénynek a tér közepén való elhelyezése, szemben például a Dohány utcai zsinagóga elrendezésével, amely a keresztény templombelsőt követi – visszatérő zsinagógák, mint a Nagyfuvaros utcai (1922),

## Programm.

Írta: dr. Léderer Sándor,<sup>14</sup>  
a Pesti Izr. Hitközség elnökhelyettese.

A vallásosság mélyítése, a hithűség szilárdítása képezi a Pesti Izr. Hitközség előljáróságának nagy programját és az ezen felben folytatott következő két évi munka eredményei alapján immár jogosan remélhetjük, hogy e felben győzni fogunk. „Zsidók vagyunk, zsidók maradunk”: e jelszóval kezdtük meg a munkát; ezen az alapon építünk és alkotunk. A vallás, a rendületlen hithűség alapján állunk, mert ez, csakis ez képezi a zsidóság lét-alapjait, létjogosultságát.

1. kép. *Részlet Léderer Sándor Vissza a zsidósághoz! programjából*

Forrás: *Egyenlőség* 1921. április 23. 3.

<sup>9</sup> Toronyi 1999: 32. Az *Egyenlőség* szerint: „a hitközség elnökhelyettese és kultusz-elöljárója [...] intézkedések egész sorozatát léptette életbe, hogy a hitközség előbbi rezsimjei által elhanyagolt zsidó hitéletet újjáélessze, abba új tartalmat öntsön és galvanizálja az elközömbösödött hívőket.” *Egyenlőség* 1920. augusztus 28. 7.

<sup>10</sup> Schweitzer 2016.

<sup>11</sup> Toronyi 1999: 34.

<sup>12</sup> A vallási törvények és a rituális szabályok szerinti életmód és étkezési gyakorlatok intézménye.

<sup>13</sup> *Egyenlőség* 1926. szeptember 4. 17. A judaizmushoz való „visszatérést” Léderer mindvégig „a magyarsághoz” való lojalitás, a többségi társadalomhoz való alkalmazkodás jegyében képzelte el. Ragaszkodott a zsidóság felekezetalapú meghatározásához – ebből adódóan is kívánta ezt erősíteni – és elzárkózott a formálódó modern cionista gondolattól, amely a zsidóságot elsősorban népként definiálta.

a Páva utcai (1924), a Garay utcai (1926), a Csáky (ma Hegedűs) utcai (1927) és a Bethlen téri zsinagóga (1931).<sup>14</sup>

Léderer további célja a Pesti Izraelita Hitközségnek, vagyis az ország legnagyobb hitközségének a decentralizációja volt. Ez azt jelentette, hogy a pesti belső kerületek tehetős, asszimiláns, a hagyományokhoz nem ragaszkodó nagypolgárai által gyakorolt hatalommal szemben a zsinagógalátogató, a vallásos életmódhoz jobban ragaszkodó kispolgároknak kívánt nagyobb mozgásteret biztosítani. Léderernek „határozott, nagy tervei és koncepciói voltak az újjáalakításra nézve. Fel akarta darabolni a hitközséget, kerületi – vagy amint ő nevezte, »körzeti« – zsidó életet akart teremteni.”<sup>15</sup>

## A PÁVA UTCAI KÖZÖSSÉG MEGSZÜLETÉSE

A 20. század első két évtizedében a Páva és Tűzoltó utca sarkán található, hitközségi birtokban lévő telken ideiglenes zsinagóga jött létre, ahol 1910-től Farkas József<sup>16</sup> látta el a rabbinikus feladatokat. A létszámában dinamikusan növekvő ferencvárosi zsidóság<sup>17</sup> élén Farkas olyan vallási vezető volt, aki az új hitközségi vezetőséggel is közösséget vállalt, egyúttal szorgalmazta egy impozáns zsinagóga felépítését. Így „a ferencvárosi zsidóság, mely Páva utcai körzeti templomában nagyszabású vallási élettel ad példát a többi kerületnek”,<sup>18</sup> a hitközségpolitika decentralizációs törekvéseinek megfelelően 1920. február 22-én templomkörzetté alakult, amelynek első világi elnöke (*rasekol*) Zahler Emil orvos lett.<sup>19</sup> Zahler Emil alapelvei között szerepelt a „töretlen magyar nemzeti érzés, a vallásosság mélyítése, *talmudtórák*<sup>20</sup> létesítése, szociális jótékonyosság megszervezése s a kulturális érzés ápolása”.<sup>21</sup> A Páva utcai neológ zsidó közösség világi és vallási vezetősége révén csatlakozott a Hitközség által meghirdetett konzervatív reformprogramhoz.

A körzetté alakulás nem csupán egy formális, szervezeti döntést jelentett, hiszen a gyakorlatban magával hozta a IX. kerületi zsidóság hitéletének

<sup>14</sup> A templomépítő mozgalom és a *Vissza a zsidósághoz!* reformhoz lásd: Deutsch 2005: 96–100; Frojimovics 2008: 228–241; Komoróczy 2012: 449–457; Toronyi 1999: 30–37.

<sup>15</sup> Szabolcsi 1993: 293.

<sup>16</sup> 1866. november 16-án született Munkácson, ortodox családban. Munkácson, Huszton, majd Bécsben és Kecskeméten is tanult, ahonnan az Országos Rabbiképző Intézetbe iratkozott be, 1902-től a pesti Hitközség középiskolai vallástanára volt. A Páva utcai ideiglenes templom felállításától kezdve majd négy évtizedig, haláláig a közösség rabbija. Életrajzához lásd bővebben: *Egyenlőség* 1927. június 4. 12.

<sup>17</sup> Népszámlálási adatok szerint 1900-ban 7142 fő, 1920-ban 12 868 fő. Thirring 1936–1937.

<sup>18</sup> *Egyenlőség* 1920. január 17. 13.

<sup>19</sup> *Egyenlőség* 1920. február 21. 15.

<sup>20</sup> A *Talmud-Tóra* a polgári iskolai, reáliskolai és gimnáziumi növendékeknek nyújtott heti két óra – a héber iskoláknál magasabb szintű – hitoktatást (a kötelező iskolai hitoktatáson felül) jelentett.

<sup>21</sup> *Egyenlőség* 1920. február 28. 10.

felpezsdülését, a közösség további létszámának növekedését,<sup>22</sup> amit a Páva utcai templom szertartási szükségleteinek növekedése (1919–1920-ban 7500 koronáról 32 000 koronára<sup>23</sup>) is alátámaszt. A körzetben „héber iskola” kezdett működni, amelyben „olvasást, imagyakorlatot, a szokásos áldásmondásokat tanították”.<sup>24</sup> Fejlődő hitélete, illetve a Hitközség politikájához való lojalitása miatt az *Egyenlőség* úgy írt a Páva utcai templomkörzetről, mint ami egyfajta követendő példaként, sorvezetőként tűnik fel a főváros peremkerületeinek zsinagógái között.

Körzette alakulása után kilenc hónappal a közösség végül úgy döntött, „hogy a Páva utcai imaház helyén ezeröttszáz férőhelyes templomot”<sup>25</sup> épít nagyrészt közadakozásból – az alapkövet 1921 novemberében tették le.<sup>26</sup> Az építkezés során, 1923 késő őszén az Ébredő Magyarok Egyesülete bombatámadást kísérelt meg a zsinagóga ellen, de a bomba nem robbant fel.<sup>27</sup> Miközben a tetteseket a rendőrségen vallatták, 1924. január 6-án felavatták a Baumhorn Lipót által tervezett épületet. A felavatási ünnepségen nem kizárólag a pesti zsidóság vett részt, de keresztény egyházi vezetők is jelen voltak. Feltehetőleg a közelmúlt eseményeire is reflektálva Zahler Emil elnök az új zsinagóga *béketemplom* funkcióját hangsúlyozta: „Legyen ez a templom, aminek terveztek: a békének temploma, a megértés áradjon innen minden felekezet részére. [...] Aki belép ide, hogy imádkozzék, az tudja meg, hogy Isten közöttünk van. [...] Mindannyitokat arra kérlek, hogy mondjuk el a legszentebb imádságot: Hiszek egy Istenben, Hiszek egy hazában, Hiszek egy isteni örök igazságban, Hiszek Magyarország feltámadásában.”<sup>28</sup>



2. kép. Dr. Farkas József (1927)

Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár online képtára, F66.543; MILEV, accessed July 27, 2023, <https://collections.milev.hu/items/show/27145>

<sup>22</sup> Miként azt Komoróczy Géza is megjegyzi: „A hitközség egységét a templomkörzetek érintetlenül hagyták, de a vallási élet számára bensőségebb körülményeket teremtettek.” Komoróczy 2012: 439–440.

<sup>23</sup> *Egyenlőség* 1920. május 22. 14.

<sup>24</sup> *Egyenlőség* 1921. július 30. 11. Látva az asszimilált zsidóság identitáskrizisét, „a neológia véleményformálóinak tanácstalansága és csalódottsága új hangok megjelenéséhez vezetett a századelőn. Ezek közé tartozik a megújult érdeklődés a héber nyelv iránt, az asszimilált zsidóság zsidó identitásának megerősítését, a hagyományokhoz való visszavezetését, végső soron a közösségben való megtartását szolgáló lehetséges eszközként.” Bányai 2012–2013: 27.

<sup>25</sup> *Egyenlőség* 1920. november 6. 6.

<sup>26</sup> *Egyenlőség* 1921. november 12. 11.

<sup>27</sup> Kántás 2020. A merényletkísérletről az alábbi források számolnak be: *Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*, *Az Újság*, *Friss Újság*, *Magyarság*, *Nemzeti Újság*, *Népszava*, *Szózat*, *Új Nemzedék*, *8 Órai Újság*.

<sup>28</sup> *Egyenlőség* 1924. január 12. 10.



3. kép. „Zsinagóga avatás. A pesti zsidó hitközség újonnan épült gyönyörű zsinagógáját avatták fel a napokban kegyeletes ünnepély keretében. Képünk a templom előtt gyülekező közönség körében dr. Lederer Sándor (1) hitközségi elnököt és dr. Zahler Emil a IX. ker. hitk. elnököt ábrázolja.”

Forrás: Tolnai Világlapja 1924. január 23. 5.



4. kép. A zsinagógaépítő prominensek emléktáblája

Forrás: Páva utcai zsinagóga előcsarnok, Balogné Tóth Katalin, 2019.

Vonyó József szerint „alig volt a korszakban hivatalos rendezvény, ünnepség, ahol nem hangzott el a Magyar Hiszekegy”, a két világháború közötti revizionista törekvések emóciókkal fűtött fohásza.<sup>29</sup> Illeszkedve az 1919 utáni zsidó felekezeti nyilatkozatokhoz, a kézigránátos merényletkísérletet követően a Páva utcai zsinagóga prominensei saját és egész közösségük magyarságát hangsúlyozandó, az ünnepi pillanatokban kiemelten fontosnak érezték, hogy kifejezzék zsidók és nemzsidók sorsközösségét, a közös, trianoni tragédia miatt érzett fájdalmát – a *Magyar Hiszekegyet* a „legszentebb” imádságként deklarálva.

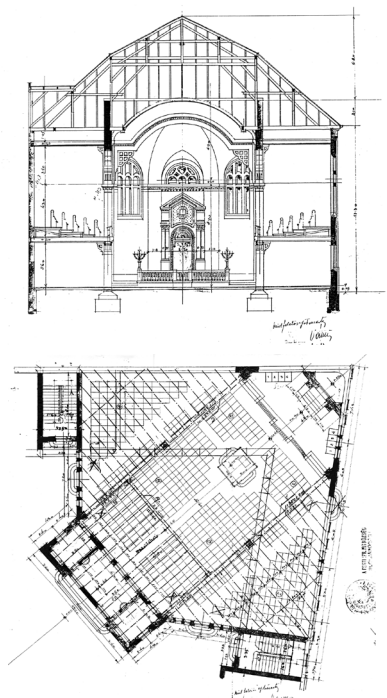
A Páva utcai telek belsejében „rejtőzködő”, aszimmetrikus alaprajzú, körülbelül 1800 férőhelyes új zsinagóga építészeti jegyeit tekintve a *hagyományos* zsinagógák sorába kívánt csatlakozni. A Tóra-olvasó állvány, a *bima* a tér központjában, nem pedig a frigyszekrény előtt kapott helyet (ez az egyik legfontosabb jele

<sup>29</sup> Vonyó 2002.



5. kép. A zsinagóga belső tere

*Forrás:* Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár online képtára, F198.189; MILEV, accessed January 17, 2024, <https://collections.milev.hu/items/show/36661>



6–7. kép. A zsinagóga metszete és alaprajza, amelyen jól látható az asszimmetrikus tér centralitásra való törekvése

*Forrás:* Gönczi Ambrus, Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény

a hagyományos zsinagógaépítészethez való visszatérésnek).<sup>30</sup> Az épületben nem helyeztek el orgonát (ami az 1850-es években épült Dohány utcai zsinagógában az asszimilációs törekvés egyik legfontosabb szimbóluma volt). A nők számára lépcsőzetes karzatot alakítottak ki, amely három oldalról vette körbe az imateret. *Béketemplomhoz* méltóan a „Szeresd felebarátod, mint tenmagadat!” felirat héber és magyar nyelven hirdette a zsinagóga közösségének – az elsősorban a többségi társadalomnak szánt – üzenetét.<sup>31</sup>

<sup>30</sup> Köves Slomó foglalja össze, hogy a 19. században milyen ütközési pontok voltak a vallási szertartások reformját illetően „az ortodoxok” és „az újítók” között. Míg fél évszázaddal korábban a neológia a reformok mellett emelt szót (lásd: Dohány utcai zsinagóga), a Páva utcai zsinagóga esetében már az ortodox hagyományszemlélethez nyúlt vissza. Köves 2009: 88–93.

<sup>31</sup> *Egyenlőség* 1926. április 17. 15. Építészetéhez lásd bővebben: Gazda 1991: 61; Gerő 1989: 248; Klein 2011: 412–419; P. Brestyánszky 1999: 132–134; Podonyi é. n.: 172–177.

## „A PÁVA UTCAI ZSINAGÓGA TÖBB VOLT MINT NEOLÓG” – A PÁVA UTCAI ZSINAGÓGA MINT A „VALLÁSI KONZERVATIVIZMUS” SZIMBÓLUMA ÉS TEREPE

A Hitközség valláskulturális programjának mikroszintű megvalósulását két szempontból fontos vizsgálni: (1) Hogyan illeszkedett a Páva utcai vezetőség a hitközségpolitikai stratégiákba? Ennek elemzéséhez írott források állnak rendelkezésre. (2) A megélt, szubjektív valóság szintjén tetten érhető-e a program fő társadalmi célkitűzésének lecsapódása, a hithűség megszilárdítása? Vizsgálata szóbeli visszaemlékezések révén lehetséges.

A *Vissza a zsidósághoz!* valláskulturális reform keretében számos programot, előadást rendeztek a zsinagógában. 1925 februárjában például „A zsidóságot nem lehet »áttéríteni«” mottóval szerveztek avató vacsorát, melynek során a Hitközségbe felvett új tagok felavatási ünnepségét tartották. Az ünnepségen a IX. kerületi körzet prominensei mellett a PIH vezetői is részt vettek. Beszédében Léderer Sándor hangsúlyozta: „munkánknak [...] egyetlen alapja van: a hithűség szilárdítása. Ezt kell tovább erősíteni. Ha ezt tesszük, akkor megépítjük a zsidóságnak azt a várát, amelyet senki sem rombolhat le.”<sup>32</sup>

A sajtóforrások alapján Léderer Sándor úgy tűnik fel, mint egy „misztikus óriás”, a Hitközség és a pesti zsidóság „nagyságos” és „tiszteletreméltó” vezetője, „mindenki *rasekolja*”, akinek fontos volt a „teremtett világában” (a zsinagógai körzetekben) való személyes jelenlét, így a Páva utcai zsinagógában is rendre megfordult: „a pesti IX. ker. templomkörzet meleg ünnepség keretében hódolt hétfőn este megteremtőjének, dr. Léderer Sándor hitközségi elnöknek. A Páva utcai templomkörzet nem feledkezett meg arról a hathatós támogatásról, amellyel Léderer hitközségi elnök a körzetek megalapítása által a vallási konzervativizmust részesítette és azt a szeretetteljes érdeklődést, mellyel a Páva utcai templom építések a ferencvárosi hittestvérek sorsa iránt viseltetett.”<sup>33</sup>

Léderer Sándor az egyik utolsó Páva utcai látogatására Szabolcsi Lajossal érkezett. A soron következő hitközségi választási kampány során Szabolcsival való közös beszéde a decentralizáció programjának egyik alapkövét hangsúlyozta: az alulról való építkezést és a „hétköznapi emberek” szerephez juttatását a felekezeti életben. Ezt a törekvését azonban belső ellenzéke – főként annak nagypolgári része – messzemenőig elutasította. Az alábbi tudósítás azért is szolgál tanulsággal, mert rávilágít arra, hogy miért alakult ki Léderer Sándor és a ferencvárosi zsidóság között együttműködés a felekezeti élet fejlesztésében.

Nagyszabású vacsorát rendezett a ferencvárosi zsidóság templomkörzete szerda este [...]. Előzőleg választmányi ülést tartottak [...]. A társasvacsorán közel 300-an

<sup>32</sup> *Egyenlőség* 1925. február 14. 4.

<sup>33</sup> *Egyenlőség* 1925. december 26. 11.

jelentek meg, a ferencvárosi körzet vezetőtagjai, valamint a Ferencváros összes imaházainak vezetői. A pesti hitközséget dr. Léederer Sándor elnök [...] képviselte. [...] A beszédek legnagyobb része a hitközségi választásokkal foglalkozott [...]. Dr. Léederer Sándor elnök rendkívüli hatású beszédben ismertette politikáját:

– Sokat végeztünk – úgymond – tíz év alatt, de ez még nem minden. Azokból a megmozdulásokból, melyek most ellenünk irányulnak látjuk, hogy még mennyi teendő vár ránk. Azok támadnak reánk, kik magukat az előkelőknek, az arisztokratáknak nevezik. Hogy miben azok, nem tudjuk megérteni. Talán abban, hogy az ő kasztjuk volt az első, amely 1919-ben először hagyta el ősi hitét és sietett a keresztelő medence felé. Most sem nyugodnak. Arról beszélnek és írnak, hogy meg kell rövidíteni a zsidó istentiszteletet. Hogy reformhitközségeket kell csinálni, hogy nem helyeslik a vallásos irányt, melyet én inaugurálok. Azt mondják, hogy ti vagytok a mob, ti vagytok a kreizlerosok és kofák hitközsége, velük az előkelőkkel szemben. (Zajos felkiáltások. Azok akarunk lenni!) [...]

Ezután közkívánatra Szabolcsi Lajos főszerkesztő szólalt fel.

– Csak egy mondatot akarok mondani ma este – mondotta – mert én a választási kampány folyamán több beszédben óhajtom kifejtetni nézetemet a magyar zsidóság függő problémáiról. Ma este tehát csak egy mondatot mondok és ez: Önök a mob, mint az elnök úr mondotta. Ez a szó mob, cseppet sem lealázó. M. O. B. három betűje [...] e három héber szót jelenti: Machzik ochiv beemuni (aki megerősíti testvérét a hitben). Ez legyen a mi programunk és evvel fogunk győzni. (Zajos éljenzés és taps.)<sup>34</sup>

A Páva utcai zsinagóga mikrotársadalmát főként az a kispolgári réteg alkotta, amelyre Léederer Sándor építeni kívánta a politikáját.<sup>35</sup> E réteg tagjai mellett a körzeti rabbiknak is fontos szerepet szánt a hitélet valláserkölcsei alapjának megteremtésében. Tőlük azt várta, hogy szüntessék meg a kitéréseket, és azt, hogy akiket lehet, hozzanak vissza a Hitközség berkeibe.<sup>36</sup> Ebből is következett, hogy a „központi” körzetek rabbijai mellé Farkas József rabbit is felvették a Hitközség rabbiságába.<sup>37</sup>

Wallis Antal, az Izraelita Hitközségi Tisztviselők és Alkalmazottak Egyesületének elnöke szerint a Hitközség fejlődött ugyan a reformok hatására, de a hitélet tovább sorvadt, hiszen külsőségekben a hitközség mindent megteremtett a vallásos

<sup>34</sup> *Egyenlőség* 1927. december 12. 15.

<sup>35</sup> Ugyanakkor fontos különbséget tenni „a ferencvárosi zsidóság” és a Páva utcai zsinagóga rendszeres látogatói, adófizetői között. Ferencvárosban több más imaház, lakászinagóga is működött (az egyik leghíresebb a Ráday utcában), tehát nem minden ferencvárosi vallásos zsidó volt a Páva utcai közösség tagja. Ezzel együtt, rögzített interjúkból kiderül, hogy Budapest más kerületeiből viszont átjártak ebbe a zsinagógába imádkozni. Erre az időszakra vonatkozó templomkönyv – melyből részletesebb társadalomtörténeti adatok is nyerhetők lettek volna – tudomás szerint nem áll rendelkezésre.

<sup>36</sup> Halála évében összefoglaló tanulmányt írt a Pesti Izraelita Hitközség megelőző tíz évről, amelyben értékelte a *Vissza a zsidósághoz!* program elért eredményeit. Léederer 1927: 71–84.

<sup>37</sup> *Egyenlőség* 1927. június 4. 12.

élethez, de a több évtizedes „sorvadás” a reform ellenére is éreztette hatását: „a hitközségi tagok nagy része ugyanis azt vallja, hogy a hitközség alkalmazottjait azért fizeti, hogy vallásos életet éljenek. [...] De arra, hogy a hitközségi tagok is vallásos életet éljenek, hogy a szombatot megtartsák, arra nem is gondolnak.”<sup>38</sup> Valóban elmondható, hogy korszakból rendelkezésre álló, a Páva utcai zsinagóga közösségének tagjaitól származó visszaemlékezések több motívuma is inkább az alkalmi vallásgyakorlás formáira utal, ugyanakkor fontos nyomatékosítani, hogy az alábbi visszaemlékezők a ’20-as, ’30-as években még gyerekek voltak.

Nagyon élénk gyerekkori emlékem, hogy amikor a Bakáts utcában laktunk, akkor az őszi ünnepeken a Páva utcai zsinagógába mentünk. Előtte van, ahogy az anyámmal és a nagyanyámmal megyünk oda. De csak a nagyünnepeken. Akkor mentünk, és böjtöltünk, és ünnepi étrend volt.<sup>39</sup>

Anyai nagyszüleim nem voltak vallásosak. Elmentek a Páva utcai templomba néha-néha nagyünnepekkor, de egyébként nem voltak vallásosak. De vallásos családból származtak, mert Jakab nagyapámnak zsidó neve is volt, Kobi, valami ilyen, úgy emlékszem, de nem tudom már biztosan. [...] Nekem ez a Páva utcai zsinagóga azért emlékezetes, mert mikor nagyünnepekkor elmentünk a nagyszülőkkal, ameddig a nagyok benn ültek, mi nagyokat rohangásztunk a kertben.<sup>40</sup>

Üzlete volt a szüleimnek és együtt dolgoztak, pékségünk volt. [...] Az üzlet a VIII. Kerület Práter utcában volt, ötkemencés pékség volt. [...] Azt hiszem Apukám részéről a nagypapa az vallásosabb volt, mint Anyuka részéről. A szüleim jártak templomba, egyszer egy évben zárva volt az üzlet *jamkiperkor*,<sup>41</sup> és újévkor meg mindig egy segéd csinálta, úgyhogy ilyenkor nem dolgoztak Anyukáék. A Páva utcai templomba jártak, neológ templom volt. A rabbi nevére nem emlékszem [...], az arca előtte van, de a nevére nem emlékszem.<sup>42</sup>

Amennyire hallomásból tudom, a nagyszüleim még *kóser* háztartást vezettek, Édesapámék már nem. [...] A saját gyerekkorom nagyon szép volt. [...] Minden zsidó újévre, *rosasónéra*<sup>43</sup> új öltönyt kaptam, új pár cipőt – ez törvényszerű volt. Én a budapesti IX. kerületben születtem, a Tompa utca 15-ben, még a házra is emlékszem, és ott éltünk tíz éves koromig, úgyhogy a négy elemi is a Mester utcában, a Mester

<sup>38</sup> Wallis 1929: 119–120.

<sup>39</sup> Interjúalany: G. A.-né Kaunders Zsuzsanna (1928). Forrás: Centropa Alapítvány, <http://www.centropa.org/hu/biography/g-ne>, utolsó megtekintés: 2023. július 27.

<sup>40</sup> Interjúalany: Földi Pálné Feith Mária (1927). Forrás: Centropa Alapítvány, <https://www.centropa.org/hu/biography/foldi-palne>, utolsó megtekintés: 2023. július 27.

<sup>41</sup> *Jom kippur*, az engesztelés napja.

<sup>42</sup> Interjúalany: Bartucz Istvánné Weiss Magdolna (1920). Forrás: USC Shoah Foundation Visual History Archive, <http://vha.usc.edu/viewingPage?testimonyID=53839&returnIndex=0>, utolsó megtekintés: 2019. május 1.

<sup>43</sup> *Ros hásaná*, a zsidó újév.

utca 46-ban jártam. [...] Nagyon szép volt az ottani zsidó élet, volt egy nagyon szép templomunk a Páva utca 39-ben. [...] Az én ifjúkoromban a nagytemplom ünnepeken, péntek estéken zsúfolásig volt, énekkar volt a templomban, kántor, komoly rabbi. Visszaemlékszem a kisöregnek a nevére, Farkas rabbi bácsi volt. [...] Nagyon-nagyon szép közösségi élet volt gyerekkoromban a Ferencvárosban.<sup>44</sup>

Mi a Lónyay utca 34-ben laktunk a háború előtt, a háború után is egészen '49-ig. Apám, eléggé vallásos ember volt, a nagyünnepeket mindig a Páva utcában tartottuk, úgy, hogy mi gyerekek az udvaron játszottunk. Megbeszéltük, hogy ki, mit kapott, mert akkor még háború előtt könnyedebb volt az élet. A kisebb ünnepeken, tehát az ilyen péntek estéken – ami lényegében nem kisebb, mert a *szombat* a legnagyobb ünnepünk –, nem mindig ment el a Páva utcába, mert nagyon sok háznál, nagyon sok utcában volt ilyen kis imaház. Na, most a Lónyay utca 15 vagy 17-ben is volt egy ilyen kis imaház, bent az udvarban, és volt, hogy csak odáig ment. De általában, ha nem volt fáradt, vagy ha úgy alakult, akkor ő a Páva utcába ment. Azt nem lehet rá mondani [a Páva utcai zsinagógára], hogy neológ volt. Szigorúan betartották a törvényt. A Páva utcai zsinagóga több volt, mint neológ. Szigorú volt, háború előtt, nagyon szigorú. Apám is, meg anyám is. Nem voltunk ortodoxok, de a nagyobb illemt megartották. A mostani neológia felé kacsintó családok is sokkal jobban betartották a szigorúságot, ahogy lehetett. El nem tudtam anyámról képzelni, hogy ő a szombati sóletbe ne a *kóser* hentestől vegye a marhahúst.<sup>45</sup>

A visszaemlékezők családi háttere a vallásosságot tekintve heterogén, de körükben valamivel jellemzőbb volt az alkalmanként (nagyünnepenként) történő zsinagógalátogatás. A Páva utcai zsinagóga hitéletét, gyakorlatát és hitközségi alkalmazottait a visszaemlékezők „komolynak” tekintették, volt, aki szerint „a Páva utcai zsinagóga több volt, mint neológ”, azaz szigorúbb rítust követett és kért számon a közösség tagjain, mint amit az egyén élete későbbi részében neológ gyakorlatként megismert. Ez a megállapítás mutatja a neológia egy életúton belül is érzékelhető változó formáját és tartalmát.

1927-ben a 75. életévét betöltő Léderer Sándort a zsinagógakörzetek alapítóként éltették és ünnepelték. Léderer és programja számára a hitközségi választások egy új lehetőséget jelentettek volna, de a születésnapját követő néhány héten belül az elnök meghalt.<sup>46</sup> A PIH következő elnöke Kaszab Aladár<sup>47</sup> lett, aki súlyos betegsége, majd elhalálása miatt csak néhány hónapig ült az elnöki székben.

<sup>44</sup> Interjúalany: Czeglédi Endre (1921). Forrás: USC Shoah Foundation Visual History Archive, <http://vha.usc.edu/viewingPage?testimonyID=54038&returnIndex=0>, utolsó letöltés: 2019. május 1.

<sup>45</sup> Interjúalany: Nadas Marietta (1934). Az interjú készítésének időpontja: 2018. július 10.

<sup>46</sup> Deutsch 2005: 99.

<sup>47</sup> Kaszab Aladár (1868–1929) gyáros, udvari tanácsos, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke 1928–29-ben.

Egy rövid ideiglenes periódust követően, 1929-ben Stern Samu<sup>48</sup> udvari tanácsost választották a Hitközség új elnökének.

## STERN SAMU: „KONZERVÁLJUK A MÚLTAT, BIZTOSÍTSUK A JÖVŐT!” (1930-AS ÉVEK)

A Páva utcai zsinagóga valóságának megértéséhez szükséges kitérni azokra a tényezőkre, amelyek az 1930-as években meghatározták a magyar neológ zsidóság életét. Stern Samu gyakorlatorientált programja arról árulkodott, hogy az új elnök számára a hitéleti építkezésben a '20-as évek „konzervatív” hitközségpolitikája a követendő példa. „Ma háromszorosan súlyos feladat nehezedik a Pesti Izr. Hitközségre: megóvni alapjaiban megrendített intézményeit, teljesíteni a mának megsúlyosbodott kötelességeit valláserkölcsei, kulturális, szociális téren egyaránt, és bármily nagy megerőltetések árán, folytatni az alkotás művét is, hogy a haladás meg ne akadjon útjában.”<sup>49</sup>

Hitler hatalomra jutását követően néhány hét alatt Magyarországon is megjelent „a horogkereszt árnyéka”.<sup>50</sup> Éppen ezért a Hitközség még inkább hangsúlyozta az ifjúság vallásos nevelésének fontosságát, illetve azt, hogy a magyar zsidóság erős, önvédelemre képes egységes felekezetet, és semmi esetre sem nemzetiséget képez.<sup>51</sup>

Erre az apologetikus attitűdre azért is volt szükség, mert a hitleri ideológia terjedésével párhuzamosan a zsidóság egyes csoportjaiban egyre szélesebb teret nyert az elképzelés, hogy a zsidóság ne mint felekezet legyen szerves része az adott nemzetnek, hanem épp ellenkezőleg, vállalja nemzetiség jellegét, és az etnikai/nemzetiségi disszimiláció útját kövesse.<sup>52</sup> A cionista szervezetek is így vélekedtek, de a magyar zsidóság nagyobb részének sem a cionizmus, sem pedig az ilyen típusú disszimiláció nem jelentett alternatívát.<sup>53</sup>

Ugyanis „a neológ hitközség vezetői a fennmaradás lehetőségét a hivatalos társadalommal való minél szorosabb együttműködésben keresték, lebecsülő,

<sup>48</sup> Stern Samu (1874–1946) üzletember, bankár, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke 1929 és 1944 között.

<sup>49</sup> Stern 1930–31: 53.

<sup>50</sup> *Egyenlőség* 1933. május 6. 13. A fokozódó nemzetközi veszély, illetve a Magyarországon is erősödő radikális hangulat eredményeként az 1920-as évtizedhez képest emelkedett a kitérések száma. Lásd részletesen: Karády 1993: 57.

<sup>51</sup> Frojimovics Kinga nyomán: „[az ország] legnagyobb neológ hitközségében 1920–1944 között alapvető változások zajlottak le. A PIH ebben az időszakban messze túlnőtte egy »hagyományos« neológ hitközség kereteit, amely kizárólag tagjai vallási szükségleteit kívánta biztosítani. A hitközség az új neológ zsidó generáció, ugyanakkor a magyar kultúrát is magánénak érző és a magyar államhoz lojális »magyar-zsidó« nevelésének fő színterévé vált.” Frojimovics 2008: 244.

<sup>52</sup> Ballagi 1934: 11. A témához lásd bővebben: Braham 1988: 49–54; Frojimovics 2008: 252–260; Komoróczy 2012: 472–483.

<sup>53</sup> Braham 1988: 51.

lekicsinylő nyilatkozatokat tettek a cionizmusról, minden tőlük telhető módon akadályozták a cionista szervezetek tevékenységét”.<sup>54</sup> A korábbi időszakban hangoztatott „Magyarok vagyunk, magyarok akarunk maradni!” jelmondat a vallási konzervativizmus mellett továbbra is kulcsfontosságú elemét képezte a hitközségpolitikai narratívának:<sup>55</sup> „mi nem kérünk a disszimilációnak ebből az új jelszavából. [...] Vallási hagyományaink tiszteletében minket is kegyelettel tölt el Palesztinának eszméje. De nekünk, magyar zsidóknak, zsidó vallású magyaroknak Magyarország a mi hazánk, itt porladnak őseink megszentelt hamvai, idefűz bennünket múltunk és jelenünk és egyek vagyunk e haza minden polgárával magyar nemzetünk boldogabb, szebb jövőjének kiküzdésében.”<sup>56</sup>

A kívülről érkező feszültségek mellett ebben az időszakban a neológia életét számos belviszály keretezte. A „konzervatív” vallásossághoz való visszatérés programja tovább fokozta a megosztottságot, ezen felül a ’30-as években új lendületet kapó magyarországi cionista csoportok „a neológia szerintük is felemás konzervativizmusát, a konzervatív frázisok mögött meghúzódó vallástalanságot [...] állandóan gúnyos kritika tárgyává tették”.<sup>57</sup>

Szabolcsi Lajos az *Egyenlőség*ben írta meg beszámolóját az angolszász reform-zsidóság 1932-ben megrendezett berlini világkongresszusáról, amelyen „megfigyelőként” vett részt. A beszámoló szerint a ’30-as években a Hitközség vezetőségének világnézetét a hagyományhűség jellemezte, így „a konzervatív alapon álló magyar zsidóság nem is vehet részt olyan vallási testületben, mely a reform”<sup>58</sup> jegyében áll”.<sup>59</sup> Szabolcsi a Lily Montagu<sup>60</sup> által vezetett imán nem volt jelen, helyette viszont meglátogatta „a berlini hitközség főtemplomát”.<sup>61</sup> Összevetve a berlini és a más német nagyvárosokban szerzett tapasztalatait megállapí-

<sup>54</sup> Komoróczy 2012: 481.

<sup>55</sup> A magatartás őszinteségét alátámasztandó a neológ vezetőség részt vett a Revíziós Liga ülésén, valamint az elcsatolt területeken küzdött a magyarság érdekeiért és jogaiért. Vö: Stern 2004: 225–229; Sándor 1933: 1–2.

<sup>56</sup> A magyar zsidóság öntudatos kinyilatkoztatása a Pesti Izraelita Hitközség évi jelentésében. A magyar zsidóság a magyar igazságért! *Egyenlőség* 1934. június 16. 16.

<sup>57</sup> Szalai 2004: 113.

<sup>58</sup> Fontos aláhúzni, hogy a 19. században megjelenő „neológ eszmék” – például a magyar nyelv használata az istentisztelet során, orgona elhelyezése a zsinagógában, utcafrontra épülő háromhajós zsinagógaépület stb. – az „újhitűség”, a „reformpártiság” szinonimái voltak a korszakban. Noha az integrációs törekvések miatt valóban megvalósultak ezek a reformok, a neológ zsidóság vallási tekintetben mindig is a *Sulhán Áruh* törvényeit tekintette mérvadónak, tehát magára mindig is hagyománykövető zsidóságnak tekintett. Ezzel is magyarázható, hogy az olyan angolszász „radikális” reformokat, mint a nők és a férfiak rítuson történő egyenjogúsítása vagy a női rabbi intézménye, nem fogadta el, sőt, szót emelt ellene.

<sup>59</sup> Szabolcsi 1932: 11.

<sup>60</sup> Lily Montagu (1873–1963) író, teológus, szociális munkás, a liberális judaizmus megteremtője Angliában. Nagy szerepe volt a nők rituális szerepének kiszélesítésében, a női rabbi, valamint a női, a Tóra-olvasáshoz is szükséges imaközösség, a *minjen* intézményének megteremtésében, illetve a nők vallási pozíciójának megerősítésében. Lásd bővebben: Devine 2010; Kelemen 2002: 143–145.

<sup>61</sup> Szabolcsi 1932: 11.

totta, hogy: „mi, magyar zsidók, még a legneológabbak is, a nyugati zsidósághoz képest egyszerűen orthodoxok vagyunk. [...] Erre a berlini kongresszus óta büszkébb vagyok, mint valaha és áldottam annak a férfinak emlékét, aki a budapesti zsidóságot konzervatívnak megtartotta és aki új medret ástott a konzervatív világfolyamnak Magyarországon: áldottam haló poraiban boldogult elnökünket, dr. Léderer Sándort.”<sup>62</sup>

Lily Montagu 1932 őszén Budapesten járt, hogy megfigyelje „a magyar zsidóság vallási életét és propagandát” fejtse ki „a vallási formák modernizálása érdekében”.<sup>63</sup> A reformok hirdetőinek budapesti megjelenése elutasítást váltott ki a neológ zsidóság Stern-párti prominenseiből, akik magukat ismét az egész magyar zsidóság képviselőinek tekintve kijelentették: „a magyar zsidóságnak nem kell a vallási reform! Nem hagyjuk héber imáinkat és nem adjuk fel a szombatot. [...] propagandáikból és vallási reformjaikból nem kérünk. Az ősi formáktól való eltérést a leghatározottabban és kereken elutasítjuk magunktól.”<sup>64</sup>

Az *Egyenlőség* szerint Budapesten nem voltak teljesen „idegenek” a reform eszmék. A *Jezsajás társaság* vezetője, Naményi Ernő<sup>65</sup> közgazdász, a volt nagykanizsai főrabbi fia: „»Vagyunk egy páran, vagy mit mondok, dehogyis páran, sok százra tehető azoknak a száma, akik, – velem együtt – már huszonöt éve nem voltunk zsinagógában. [...] A mi vallásos érzelmeinket, – nem tehetünk róla – de nem keltik fel azok az elavult ceremóniák és minékünk ellenszenves részletek, amelyeket a pesti zsidó templomokban gyakorolnak. Mi lelkiileg nem tudunk kielégülni a mai istentiszteleteken. [...] Reform-mozgalmunknak egyedüli célja az, hogy azok, akik vallásos áhítatukat nem találják meg az istentiszteleteken, külön tömörülhessenek és számukra külön istentiszteletek tartassanak.»<sup>66</sup> Naményi nyomán a mozgalom fő törekvései között szerepelt, hogy az imádkozás elsősorban az anyanyelven történjen, több zsoltár és szentírásmagyarázat legyen, zenével kiegészülve. Ezzel együtt szorgalmazták a női emancipációt a zsinagógán belül, amivel párhuzamosan a női rabbi intézményét is be kívánták vezetni.<sup>67</sup>

<sup>62</sup> Szabolcsi 1932: 11.

<sup>63</sup> A magyar zsidóságnak nem kell a vallási reform! Nem hagyjuk héber imáinkat és nem adjuk fel a szombatot. *Egyenlőség* 1932. október 29. 3.

<sup>64</sup> *Egyenlőség* 1932. október 29. 3.

<sup>65</sup> Naményi Ernő (1888–1957) „apja dr. Neumann Ede, a budapesti Országos Rabbiképző Intézetben végzett első rabbi, anyja Kayserling Emma, a Dohány utcai rabbi, Kayserling Mayer lánya. Anyai dédapja Ludwig Philipsson magdeburgi rabbi, a berlini liberális rabbiképző (*Jüdische Hochschule*) alapítója. Philipsson Berlinben együtt dolgozott Abraham Geigerrel, aki korábban a breslaui rabbiképző egyik alapítója, a zsidó vallásreform nagy hatású, közép-európai személyisége volt. Nagykanizsán Neumann rabbisága alatt a Geiger által bevezetett reform-imakönyvet használták, s a zsinagógában – melyben fél évszázaddal korábban, Löw Lipót rabbisága idején Magyarországon először szólalt meg zsinagógában orgona – a bécsi reform-kántor, Salamon Sulzer liturgiáját követték. [...] 1916-tól az Országos Iparegyesület titkára, majd igazgatóhelyettese, igazgatója lett.” Toronyi 2008: 131–138.

<sup>66</sup> Reformzsidóság Budapesten. *Egyenlőség* 1934. május 19. 15.

<sup>67</sup> Reformzsidóság Budapesten. *Egyenlőség* 1934. május 19. 15.

A Naményi Ernő által megfogalmazott elképzelésekre a Hitközség „konzervatív” szárnya reflektált:<sup>68</sup> Stern Samu minden olyan reformkezdeményezést elutasított, amelyről azt feltételezte, hogy diszharmóniát kelthet a magyar zsidóságban (azaz a Hitközségben). Úgy gondolta, hogy az olyan radikális reformok bevezetésével, mint például a szombat vasárnapra történő áthelyezése, a kitérések száma is megugrana: „Azt mondják a reform-mozgalom vezetői, hogy ne tartsanak oly sokáig az istentiszteletek. Ha elhagynék a kántorok énekét, a rabbik beszédét, akkor elérnék azt, hogy valóban csak 15-20 percig tartana az istentisztelet, de ez nem szolgálná a hitfelek vallásos érzését és áhítatát. Maradjunk mi csak a magunk urai. Ne akarjanak bennünket reformálni olyanok, akik húsz év óta nem voltak zsidó templomban.”<sup>69</sup>

1932 júniusának végén a felekezeti élet struktúrájának átszervezése azzal járt, hogy előjárói székek üresedtek meg a Pesti Izraelita Hitközségben, s ezek sorsáról előjárói választás keretein belül döntöttek. Stern Samu visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a választásokat az a hitközségi ellenzéki csoport kezdeményezte, amely Stern megbuktatását és egy új elnökség felállítását ambicionálta. Ismét „választási harcok” kezdődtek a Hitközségben, így a zsinagógakörzetekben is megindult a pártok mozgósító munkája. Mivel azonban a Stern-párt programjának már több zsinagógakörzetben hagyománya volt, s mert Stern ekkorra számottevő népszerűsége tette szert a felekezeti életben, a Hitközség megüresedett pozícióit az általa vezetett párt jelöltjei nyerték el.<sup>70</sup>

Három évvel később, az 1895-ös recepciós törvény negyvenedik évfordulóján, 1935-ben a „rendes” hitközségi választások előkészületei kezdődtek meg. Stern Hitközségi Pártjának kihívója – csakúgy mint 1919-ben – a cionista nézeteket valló ellenzék lett: „ebben az évben a cionisták kísérletet tettek arra, hogy a Pesti Izraelita Hitközséget uraló anticionista szellemiségű vezetőséggel [...] felvegyék a harcot a hitközség vezetéséért. Létrehozták a Hitközségi Zsidó Néppártot,<sup>71</sup> amely a hitközség demokratizálásának [...], a Palesztina-munka fokozásának és a hitközségi intézményeken belül folyó oktatás zsidó jellege erősítésének jelszavait hangoztatta.”<sup>72</sup> A cionista oldal a neológia sorvadását, a „konzervatív” vallásosság őszintétlenségét sulykolta, míg a Stern-tábor az „ősi magyar zsidó ideálok”, a hitközségi egység fontosságát hangsúlyozva azzal vádolta ellenfelét, hogy fellépésével a zsidóság elleni antiszemita támadásokat táplálja. A választások előtt „a cionisták végül is kompromisszumra kényszerültek Sternékkal. Abbahagyták a külön párt szervezését, Sternék viszont elvi egyetértésüket fejezték ki a párt programjának két legfontosabb pontjával: a Palesztina-munka fokozásával és

<sup>68</sup> A zsidó vallás reformja ellen. Stern Samu erélyes tiltakozása. *Egyenlőség* 1934. június 16. 3.

<sup>69</sup> *Egyenlőség* 1934. június 16. 3.

<sup>70</sup> *Egyenlőség* 1932. július 9. 1.

<sup>71</sup> Másol: Hagományhű Párt.

<sup>72</sup> Szalai 2004: 99.

a hitközség demokratizálásával, a hitközségi képviselőtestületbe pedig bekerült egy szervezett cionista képviselőcsoport.”<sup>73</sup>

## MIÉRT LEHETETT „MINTAKÖRZET” A PÁVA UTCAI KÖZÖSSÉG AZ 1930-AS ÉVEKBEN?

Az 1930-as években a megelőző évtizedben elindult folyamatok elmélyültek a Páva utcai zsinagógában: a Hitközség és a közösség kapcsolata Stern Samu elnöksége alatt is szoros összefonódást mutatott, a Hitközség elnöke több nyilvános felszólalásában hangsúlyozta ferencvárosi kötődéseit.<sup>74</sup>

Amikor P. Brestyánszky Ilona a Páva utcai zsinagóga felépítésének társadalmi kontextusát vizsgálja a könyvében, arra a megállapításra jut, hogy a korszakban „a Páva utcai körzet egyike volt a legjelentősebbeknek”.<sup>75</sup> Hasonló következtetés vonható le az *Egyenlőség* azon cikkeiből, amelyek 1931 és 1937 között jelentek meg a körzettel kapcsolatban. A „mintakörzet” elnevezés alulnézeti megalapozottságát mutatja például a Nádas Mariettával<sup>76</sup> készített interjú is, aki szerint „óriási volt, a templom az mindig tele volt, nemcsak nagyünnepen! Nagyon sokan voltunk, hát majdnem minden utcában volt ilyen kis imaház, és azok is tele voltak! Óriási zsidó élet volt Ferencvárosban.”<sup>77</sup>

A „mintakörzet” megnevezést először egy olyan cikk használja, amelyik 1931-ben, a körzet fennállásának tizedik évfordulója alkalmából a Páva utcai zsinagóga mecénásainak körképét állítja fel. Utalva Léderer Sándor decentralizációs hitközségpolitikájára, a cikk a mecénások sorában elsőként a zsinagógakörzet első világi elnökét, Zahler Emilt – „a ferencvárosi zsidóság vezérét” – tünteti fel, aki „mintakörzetet csinált, emellett éveken által agitált, szónokolt, gyűjtött, dolgozott és a perifériák legjobb és legintimebb templomát varázsolta elő társaival a Páva utcai buckákon”.<sup>78</sup> 1937-ben, a téli zsinagóga funkcióját is betöltő, hosszú évtizedekig a közösségi élet központjaként szolgáló kultúrterem felavató ünnepségén az egyik hitközségi elöljáró „példaadó ideális hajlékként” méltatta a Páva utcai közösséget.<sup>79</sup>

Amellett, hogy a közösség elöljárósága a Pesti Izraelita Hitközség soron következő elnöke, Stern Samu felé is lojalitást mutatott, a közösségi és hitélet galvanizálására is nagy hangsúlyt fektetett a „vallási konzervativizmus” és a „hithűség megszilárdítása” – már megszokott – jelszavait követve. E tekintetben a ’30-as

<sup>73</sup> Szalai 2004: 100. Ez a lépés is mutatja, hogy a külső nyomás erősödésével a neológának revízió alá kellett helyeznie a cionizmussal szembeni teljes elutasítást hangsúlyozó politikáját.

<sup>74</sup> *Egyenlőség* 1929. december 14. 14; 1937. október 7. 12.

<sup>75</sup> P. Brestyánszky 1999: 133.

<sup>76</sup> Egykori ferencvárosi lakos, aki a ’30-as, ’40-es években a zsidóság megélésével kapcsolatos gyerekkori emlékeit az otthoni szocializáció mellett a Páva utcai zsinagógában szerezte.

<sup>77</sup> Interjúalany: Nádas Marietta (1934). Az interjú készítésének időpontja: 2018. július 10.

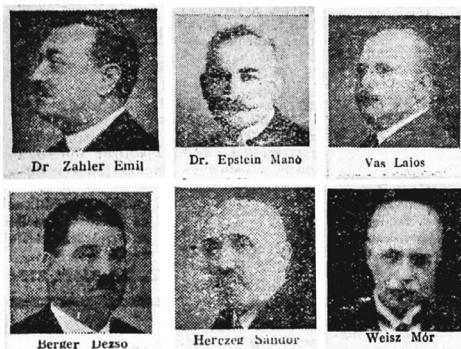
<sup>78</sup> Akik templomot és iskolát építenek a Ferencvárosban. *Egyenlőség* 1931. június 6. 18.

<sup>79</sup> *Egyenlőség* 1937. október 7. 11.

évekhez kapcsolható források a Páva utcai közösség kontextusában némi kettősséget mutatnak. Léderer Sándor alakja ugyan időközönként feltűnt, de a program hívószavai már kisebb intenzitással jelentek meg,<sup>80</sup> ugyanis Léderer szellemisége kikövezett, nagyrészt ismert utat jelölt ki a Páva utcai közösség számára (is), amelyen a források szerint mind a rabbi, mind az elöljáróság haladt tovább.

A vallási élet megreformálását szorgalmazó elgondolásokat a neológ vezetőség elutasította. Ehhez a magatartás-stratégiához csatlakozott a Páva utcai zsinagóga vallási vezetése is Farkas József nyilatkozatával, amelyben a rabbi a reformokat sürgető hangokra reflektálva kimondta, hogy a szertartások és a törvények szabályain nem lehet önkényesen változtatni: „mindegyik szertartásban egy-egy magasztos, fennkölt erkölcsi eszme jut kifejezésre. [...] igaz, hogy már részben nem ismerjük hasznukat, de hol mondta a törvényhozó, hogy csak addig kötelezők, amíg ismerjük előnyeiket? [...] Az emberi törvényeket az emberek idő és körülmények szerint változtathatják, ellenben az isteni törvények változtathatlanok. [...] Alkalmazkodjunk az ország szokásaihoz és rendjéhez, melyben lakunk, de apáitok vallása mellett is tartsatok ki szilárdan és rendületlenül.”<sup>81</sup>

A két hitközségi választás során kicsúcsosodtak a neológia belviszályai. 1932 júniusának végén a Hitközségi Párt ismét megkezdte működését a körzetekben, hogy a Hitközségben saját szimpatizánsait juttassa többségbe. A Stern Samu köré csoportosult „konzervatív zsidóság” a közösségi és a hitélet szervezésében Léderer Sándor elképzeléseit vitte tovább. A '30-as években a Páva utcai közösség és a Hitközség kapcsolatát mélyítette, hogy Zahler Emil, a közösség ekkor már csak tiszteletbeli elnöke a Hitközség jótékonyági elöljárója lett. Ebből is adódik, hogy az 1932-es hitközségi választások előtt „a ferencvárosi hitközségi képviselők Vass Lajos és Zahler Emil dr. vezetése alatt tartották meg ülésüket, melyen [...] Stern Samu elnök nagyszabású programbeszédét egyhangú lelkesedéssel fogadták és kimondták, hogy valamennyien csatlakoznak a Hitközségi Párt programjához és annak listájára leszavaz[anak].”<sup>82</sup> A Hitközség és a Páva utcai közösség kapcsolatának mélyítése azt is jelentette, hogy a „ferencvárosi periféria zsidósága” a továbbiakban is támogatta a hitközségi elnök törekvéseit: az 1936. évi elöljárósági választások során az Epstein Manó és Weisz Mór Páva utcai elöljárók irányította gyűlés



8. kép. Akik az Egyenlőség szerint „templomot és iskolát építenek a Ferencvárosban”. A Páva utcai zsinagóga világi vezetőségének prominensei.

Forrás: Egyenlőség 1931. június 6.

<sup>80</sup> *Egyenlőség* 1931. június 6. 18; október 10. 11.

<sup>81</sup> Farkas 1932–33: 114–115.

<sup>82</sup> *Egyenlőség* 1932. július 2. 3.

„egyhangúlag elítélte és megbélyegezte az úgynevezett hagyományhú párt<sup>83</sup> jel-szavával fellépő egységbontást”.<sup>84</sup>

A Páva utcai zsinagóga melletti kultúrterem 1937-ben megtartott átadó ünnepsége – csakúgy, mint bő tíz évvel korábban a nagyzsinaogó felavatása –, nem pusztán a helytörténet szempontjából érdekes momentum, hanem azért is, mert mindkét esemény hitközségpolitikai harcok közepette zajlott le.<sup>85</sup> A nagy jövő előtt álló kultúrterem felavatása egyszerre szolgálta a Hitközség és a közösség érdekeit is. A hitközségi vezetőség egy fontos „bástyájának” gyarapodásával tudta igazolni saját elképzeléseit: „[...] ez a Páva utcai templomkörzet valóban példaadó ideális hajléka a békés, harmonikus testvéri együttműködésnek, ahol nem burjánzik a féltékenykedés, irigység, gáncsvetés és a széthúzás, hanem ahol békés, egyetértő és éppen ezért szép eredményeket érlelő sikeres munka folyik.”<sup>86</sup> A felszólaló előljáró úgy vélte, a Páva utcai közösség azért képes a fejlődésre, mert a Hitközség stratégiája szerint „az egységre”, „az összefogásra”, nem pedig „a széthúzásra” törekszik. Valójában ez az esemény eszközként értelmezhető a Hitközség kezében arra, hogy alátámassza saját politikájának helyességét. A körzet munkájának nagy nyilvánosság előtti elismerése, prominenseinek méltatása (az itt folyó tevékenységet minden más körzet elé követendő példaként állítva) tovább erősíti – az egyébként is elvárt – lojalitást a Hitközség felé.

A Páva utcai közösség feltehetőleg azért is érdemelte ki a „mintakörzet” címet, mert minden korosztályt felölelő oktatási programot dolgozott ki. A különböző előadás-sorozatok, kultúrestek mellett Farkas József rabbi továbbra is az ifjúság oktatását és nevelését szorgalmazta, folytatta tevékenységét a körzeti *Talmud-Tóra* foglalkozásokon, valamint a gyermekek, illetve fiatalok részére külön istentiszteleteket szervezett.<sup>87</sup> Ezen túlmenően a rabbi létrehozta a Ferencvárosi Vallásos Ifjúsági Csoportot, amelynek missziója volt „pótolni a szülői ház mulasztását a vallásos nevelés terén. [...] távoltartani az ifjúságot a szélsőséges eszméktől és felforgató tanoktól; hűséges polgárokat nevelni a hazánknak, buzgó, lelkes és áldozatkész tagokat a hitközségnek; vallásos tudást és zsidó kultúrát terjesztetni az ifjúság körében; megkedveltetni az ifjúsággal a templomot, a rítust, az imakönyvet, a zsidó melódiák kincseit; biztosítani a zsidó jövőt és a vallás fennmaradását.”<sup>88</sup> A rabbi törekvését támogatandó, az előljáróság a körzet intézményrendszerének kiterjesztését is ambicionálta, ami a zsinagógái épületkomplexum iskolával, kultúrteremmel való kiegészítését, valamint a népkonyha továbbfejlesztését jelentette.<sup>89</sup> Az idősebb generációnak szóló előadásokkal, a szombati ima utáni tanulásokkal pedig a rabbi a közösség tagjainak vallási és intellektuális igényeit igyekezett kielégíteni: „konzervatív

<sup>83</sup> A cionisták által létrehozott párt.

<sup>84</sup> *Egyenlőség* 1936. augusztus 27. 12.

<sup>85</sup> *Egyenlőség* 1937. október 7. 11.

<sup>86</sup> *Egyenlőség* 1937. október 7. 11.

<sup>87</sup> Farkas 1930–31: 196.

<sup>88</sup> *Egyenlőség* 1933. február 11. 14.

<sup>89</sup> *Egyenlőség* 1931. július 6. 19.

gondolkodású, szombataló és jámbor hittestvéreim kívánságára a dél-előtti istentisztelet utáni tóramagyarázó előadásokat vezettem be, amelyek kitűnően beváltak. A pap tanítva tanul.”<sup>90</sup>

A felnőtt generáció megtartását szem előtt tartva a körzet „kulturbizottsága” is bekapcsolódott a vallásmélyítő munkába. A „kultúrbi-zottság” Epstein Manó vezetésével 1932-ben előadás-sorozatot indított, melynek keretében minden héten új előadásokat szerveztek;<sup>91</sup> „a felnőtteknek öntudatos zsidókká való nevelése céljából minden télen kultúrestélyeket rendezünk. Tudós és lánglelkű papjaink, jeles és kiváló íróink lelkes táborának közreműködésével zsidó kultúrát terjesztünk, híveinket hitszeretben és hithűségben erősítjük.”<sup>92</sup>

Bizonyos szempontból az előjáróság törekvéseinek megvalósulásaként értelmezhető, hogy 1930 és 1937 között a sajtóban számos olyan tudósítás született, amely az aktív közösségi életről számol be: tucatnyi említést találunk *bár micvó*<sup>93</sup> ünnepekről, esküvőkről, aranylakodalmakról, születésnapokról, elhalálozásokról, s e rövid hírek esetenként érzékletes képet is festenek a zsinagógalátókról. Az itt vizsgált korszak kontextusában a vallási ünnepek szinte mindegyikére található példa a Páva utcai zsinagógával kapcsolatos forrásokban. Ezek a beszámolók határozott büszkeséggel szólnak a „konzervatív” imarendről, Pollák Gyula<sup>94</sup>, majd Tennenbaum Dávid<sup>95</sup> kántorok és a kórus teljesítményéről, valamint az egész pesti zsidóság körében ismert Gottschall Jakab<sup>96</sup> karnagyról, akinek



9. kép. Esküvő (Deutsch András és Weisz Katalin) a Páva utcai zsinagógában 1934-ben

Forrás: Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely, Gyűjtemény, Fotótár. leltári szám: 2012.36.6 978F6

<sup>90</sup> Farkas 1930–31: 196.

<sup>91</sup> *Egyenlőség* 1932. március 12. 12.

<sup>92</sup> Farkas 1930–31: 196.

<sup>93</sup> 'A parancsolat fia'-rítus, amelynek során a 13. életévüket betöltött zsidó fiúk először a Tórához járulnak, s ezt követően a közösség teljesjogú tagjává válnak.

<sup>94</sup> Pollák Gyula (?–1934) a Páva utcai zsinagóga főkántora 1930 és 1934 között.

<sup>95</sup> Tennenbaum Dávid (1881–1950) a debreceni, majd a Dohány utcai, végül a Páva utcai zsinagóga főkántora.

<sup>96</sup> Gottschall Jakab (1881–1965) karmester, zeneszerző, korrepetitor. Lengyelországban született, de Magyarországra érkezve hosszú évtizedekig a zsinagógai liturgia meghatározó alakja volt a pesti hitéletben.

alakja számos visszaemlékezésben köszön vissza, mint „a mester”, aki sokak zenei tanítója volt. Kishegyi Árpád operaénekes az 1970-es években emlékezett vissza arra, hogyan figyelt fel rá a '30-as években Gottschall Jakab, s hogy általa miként került a Páva utcai zsinagóga.<sup>97</sup>

A VIII–IX. kerületi Izraelita Nőegylet karitatív munkája is hozzájárult ahhoz, hogy a Páva utcai közösségre „mintakörzetként” hivatkozott az *Egyenlőség*. Az 1896-ban alapított, „a főváros egyik legrégebbi nőegyesületeként” említett csoport jótékonyági akcióival kiterjedt szociális tevékenységet folytatott a körzetben és azon túl is (felruházási akciók, halvacsorák, matinék). Működtette a naponta többszáz főt ellátó népkonyhát, napközi, szeretet-, illetve tanoncotthonában a különböző korosztályok rászorulóit támogatta, de részt vett a vallás-gondozási munkában is. Közösségként funkcionált a közösségben, hiszen saját elnökséggel és szervezeti hierarchiával rendelkezett, választmányi üléseket tartott. A nőegylet a körzeti és a tágabb hitközségi rendezvényeken egyaránt reprezentálta magát, elnöke pedig akár hitközségpolitikai párbeszédekben is megnyilvánult.<sup>98</sup>

## A PÁVA UTCAI ZSINAGÓGA TÖBB VOLT MINT NEOLÓG!

A 19. század társadalmi-gazdasági-politikai változásai nyomán létrejött neológia a németországi zsidóság köréből átszivárgó reformeszmék (például: a többségi társadalom nyelvét használó prédikáció), a világi értékek (például: tudomány) és a zsidó hagyományok összeegyeztetésére az asszimiláció jegyében vállalkozott. A kezdetben egyéni és kollektív sikereket hozó – és ígérő – magatartásstratégiát az I. világháború alatt felerősödő, 1920-ban a *numerus clausus* törvény által a nagypolitika szintjén is megjelenő antiszemitizmus hatására az ország vezető hitközsége, a Pesti Izraelita Hitközség átértékelte. A „mentalitástörténeti” fordulatot a *numerus clausus* évtizedében Léderer Sándor hitközségi elnök új konzervatív-decentralizációs felekezeti politikája jelentette: ennek jegyében Budapest több peremkerületében reprezentatív neológ zsinagóga épült fel, amelyek körül létrehozták az úgynevezett templomkörzeteket.

Hitközségpolitikájában Léderer Sándor meghatározó szerepet szánt a kispolgároknak, azon társadalmi réteg képviselőinek, amelybe a ferencvárosi zsidóság nagy része is tartozott. Ebből adódóan a főváros perifériakerületeiben megvalósított zsinagógaépítések nemcsak egy értékorientált társadalmi ügy melletti kiállásként, hanem megfontolt politikai döntésként is értelmezhetők, hiszen általuk ezekben a kerületekben megszilárdult a Hitközség konzervatív vezetősége iránti lojalitás. Ez a lojalitás tükröződik a Páva utcai zsinagóga világi és vallási

<sup>97</sup> A Páva utcai templom kórusából indult el Kishegyi Árpád, érdemes művész. *Új Élet* 1974. április 15.

<sup>98</sup> Néhány példa a nőegylet tevékenységére: *Egyenlőség* 1932. december 17. 11; 1933. március 11. 22; 1935. január 12. 16.; 1937. november 11. 13; november 25. 17. Lásd bővebben: Flaskár 2014: 134–135.

vezetőinek az 1920 és 1938 között keletkezett forrásokból kiolvasható magatartásából is. Az *Egyenlőség* számos tudósítása illusztrálta a szimbiózist, ami a Páva utcai vezetőség, illetve a Hitközség között létrejött.

A *Vissza a zsidósághoz!* reform megvalósulásának több, a források mentén megragadható ismérve fedezhető fel a közösség mikroszintjén. Ezek sorában említendő, hogy a közösség elsőként alakult körzetté, tehát a pesti zsidó közösségek közül elsőként valósította meg Léderer decentralizációs tervének kardinális pontját. Továbbá, az 1924-ben átadott reprezentatív zsinagóga építészeti jegyeit tekintve a hagyományos zsinagógaépítészet modern példáját testesítette meg, explicit módon kommunikálva a Hitközség konzervatív fordulatát. A valláskulturális előadások és kurzusok, ifjúsági oktatások célja pedig az volt, hogy hagyományos tudást és szocializációt nyújtson a zsinagógai társadalom különböző generációinak.

A történeti források azonban kevés információt szolgáltatnak arról, hogy milyen fogadtatásra talált a program a több száz (ezer) főt alkotó közösségben, emiatt a reform megvalósulásának sikerességét sokszor idealizáló, a közösséget homogén egységként kezelő tudósítások mögött egy komplexebb mikrotársadalmat kell feltételeznünk. A társadalmi sokszínűséget néhány rendelkezésre álló visszaemlékezés-részlet illusztrálta, amelyekből kiderült, hogy az elbeszélők – gyermekkori – szűrője szerint a rendszeres, szombatról szombatra történő zsinagógalátogatás nem minden egyes család életének volt a szerves része. E ponton azonban fontos kiemelni, hogy a Páva utcai zsinagóga rítusa és hitélete a visszaemlékezői narratívák szerint is „konzervatív” formát öltött, s ebből az élményből kiindulva, ebben a történeti kontextusban „a Páva utcai zsinagóga több volt, mint neológ”. Azaz több volt, mint az a gyakorlat, amit addig neológként ismertek.

Az 1920-as évtized a csoportidentitás megeremítése szempontjából alapvető jelentőséggel bír a Páva utcai zsinagóga történetében, hiszen közösségi összefogás segítségével felépülhetett az a létesítmény, amely e ponttól kezdve – egy-egy rövid megszakítással 1944–45-ben, valamint 1956-ban – immár száz éve biztosít erős emocionális kötődést a lokalitáshoz. Ebben az időszakban fogalmazódott meg továbbá annak a „vallási konzervativizmusnak” az eszméje, amelyre még napjainkban is hivatkoznak a közösség tagjai, akik azt hol kritikával illetik, hol pedig „a pávás” csoportidentitás referenciapontjaként tekintenek rá.

Az 1930-as években a Pesti Izraelita Hitközséget egy új elnök, Stern Samu vezette, aki hitközségpolitikájában átvette elődjének a jelszavait. Ebben az időszakban „a központi narratíva” szerint a Páva utcai zsinagóga „mintakörzethez” tartozott többek között azért, mert a reformzsidóság szimpatizánsainak, illetve a cionista csoportoknak a kezdeményezéseit a Páva utcai vezetőség is elutasította. A „mintakörzet” elnevezést az is táplálta, hogy a közösség vezetősége a felekezetpolitikai lojalitás keretein belül komplex gyakorlati tevékenységet folytatott, hiszen folytatódott a minden korosztályra kiterjedő vallás-kulturális oktatás, a „konzervatív” zsinagógai imában kórus és neves kántorok vettek részt, valamint – jelezve egy élő közösség működését – számos, az életúthoz tartozó eseményt ünnepeltek és ültek meg. Ezenfelül kiterjedt szociális feladatokat ellátó nőegyletet is működtettek.

Ezek alapján elmondható, hogy a Páva utcai közösség reprezentáns „eszköz” volt a Hitközség kezében arra, hogy felmutassa: „az egység” megőrzése a békés felekezeti működést és építkezést szolgálja, ugyanakkor a közösségnek is presztízst jelentett, hogy saját magára mint az elsők között megalakult körzetre hivatkozhatott, növegyetét pedig az egyik legrégebbi növegyesületként tarthatta számon.

## FORRÁSOK

- Ballagi Ernő 1934: Disszimiláció. *Egyenlőség*, 1934. május 19. 11.
- Herzl Tivadar 2015 [1896]: *A zsidó állam. A zsidókérdés modern megoldásának kísérlete*. Szombathely.
- Farkas József 1932–33: Szertartásaink jelentősége. In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv*. Budapest, 114–115.
- Léderer Sándor 1927: A Pesti Izr. Hitközség 10 éve. In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv*. Budapest, 71–84.
- Sándor Pál 1933: A magyar zsidóság a revízió jegyében. *Egyenlőség*, 1933. október 28. 1–2.
- Stern Samu 2004: *Emlékirataim. Versenyfutás az idővel! A „zsidótanács” működése a német megszállás és a nyilas uralom idején*. Budapest, 225–229.
- Stern Samu 1930–31: Konzerváljuk a múltat, biztosítsuk a jövőt! In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv*. Budapest, 53–55.
- Szabolcsi Lajos 1993: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Budapest.
- Szabolcsi Lajos 1932: Én nem félek a reformtól. *Egyenlőség*, 1932. május 28. 11.
- Thirring Gusztáv 1936–1937: *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. II.* Budapest.
- Wallas Antal 1929: Fejlődő hitközség – sorvadó hitélet. In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv*. Budapest, 119–120.

- 8 Órai Újság, 1923–1924.  
 Az Újság, 1923–1924.  
 Budapesti Hírlap, 1920–1937.  
 Egyenlőség, 1920–1937.  
 Friss Újság, 1923–1924.  
 Magyarság, 1923–1924.  
 Nemzeti Újság, 1923–1924.  
 Népszava, 1923–1924.  
 Pesti Hírlap, 1923–1924.  
 Szózat, 1923–1924.  
 Új Nemzedék, 1923–1924.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bányai Viktória 2012–2013: Askenáz és szefárd ejtés és liturgia Magyarországon. *Magyar Egyházzene* (20.) 23–28.
- Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn.* Budapest.

- Braham, Randolph L. 1988: *A magyar holocaust* I. Budapest.
- Deutsch Gábor 2005: „Vissza a szombathoz!” (Léderer Sándor 1852–1927) In: Deutsch Gábor: *Nagy csodák történeke itt. Deutsch Gábor válogatott írásai*. Budapest.
- Devine, Luke 2010: Emergent Liberal Judaism and Lily Montagu’s Proto-Feminist Project: Exploring the Precursive and Conceptual Links With Second and Third-Wave Jewish Feminist Theologies. *Melilab: Manchester Journal of Jewish Studies* 1. 1–20.
- Erényi Tibor 1994: Zsidók és a magyar politikai élet 1848–1938. *Múltunk* 4. 3–30.
- Fejtő Ferenc 2000: *Magyarság, zsidóság*. Budapest.
- Flaskár Melinda 2014: *A zsidó szociális gondoskodás története Budapesten a két világháború között*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Gazda Anikó 1991: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok*. Budapest.
- Gerő László (szerk.) 1989: *Magyarországi zsinagógák*. Budapest.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest.
- Kántás Balázs 2020: *A bombavető nyomában. A Horthy-korszak egyik leghírhedtebb bűntetőperének politikai kontextusáról és sajtóvisszhangjából*. Budapest.
- Karády Viktor 1993: Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. *Világosság* 3. 33–60.
- Kelemen Katalin 2002: A liberális judaizmus álláspontja a nők szerepéről a zsidóságban. In: Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *A zsidó nő*. Budapest, 143–145.
- Klein Rudolf 2011: *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918. Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség*. Budapest.
- Köves Slomó 2009: *Zsidó szakadás – Hamburgtól Nagymihályig. Európai és magyarországi zsidó történelmi fejlemények a hamburgi (1818–1820) és nagymihályi (1865) rabbini-kus disputa tükrében*. Budapest.
- P. Brestyánszky Ilona 1999: *Budapest zsinagógái*. Budapest.
- Podonyi Hedvig é. n.: *Zsinagógák Magyarországon*. Budapest.
- Pók Attila 2010: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon*. Budapest.
- Schweitzer Gábor 2016: „Haladó zsidóság – halódó zsidóság”? Útkeresés egykor és ma. *Szombat Online* <http://www.szombat.org/politika/schweitzer-gabor-halado-zsidóság-halodo-zsidóság-utolsó-letöltés: 2023. július 29>.
- Szalai Miklós 2004: Cionizmus, neológia, ortodoxia. A magyar zsidó identitás dilemmái a két világháború közötti Magyarországon. *Múltunk* 3. 59–119.
- Toronyi Zsuzsa 1999: A pesti hitközség a templomépítkezések idején. In: Hadik András – Szegő György (szerk.): *Baumhorn Lipót építész/architect 1860–1932*. Budapest, 30–37.
- Toronyi Zsuzsanna 2008: Hiddur micva mint zsidó identitás. Naményi Ernő emlékezete. *Café Babel* Munka szám. 131–138.
- Ungváry Krisztián 2016: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944*. Budapest.
- Vonyó József 2002: A Magyar Hiszekegy születése. *História* 1. 18–19.